

'De bloedigste uitbuitelij'

De kleine man in de wurggreep van kredietverschaffers

Zaterdag 3 november 2007 vierde de Stichting Vrienden van het Geldmuseum haar tienjarig bestaan. Onderzoeker geldcultuur Gerard Borst hield bij die feestelijke gelegenheid een lezing over een al even feestelijk historisch onderwerp: de woekerpraktijken van de zogenoemde weekvrouwen in de Amsterdamse Jordaan. Hieronder staat de geannoteerde versie van zijn tekst.

GERARD BORST

Israël Querido behoort tot de weinige Nederlandse schrijvers die kunnen bogen op een lemma in *The New Encyclopædia Britannica*. Onze bibliotheek bezit van dit prestigieuze naslagwerk een herdruk van de vijftiende editie, uitgegeven in 1993. De informatie over Querido staat in deel negen van de *Micropædia*. We vinden hem daar getypeerd als een literator wiens romans *provide valuable social documentary material*.¹ Dat is goed gezegd. Met geen woord rept de *Britannica* van enig literair genoeg dat er nog aan Querido's werk te beleven zou zijn. En gelijk hééft de encyclopedie. Werd hij in zijn eigen tijd bejubeld als de 'Grootmeester der Nederlandsche Letterkunde', wíj moderne lezers hoeven ons niet lang in een roman van Querido te verdiepen om Garnt Stuiveling bij te vallen die spreekt van een door overladenheid veroorzaakte onleesbaarheid.² Nee, Querido moeten we lezen om een andere reden – hij verrijkt onze sociaal-historische kennis.

De causerie van vanmorgen gaat over Querido's *De Jordaan*. Met deze roman, die speelt omstreeks 1900, gaf de auteur bij uitstek zijn visitekaartje af als documentair beelder van het Amsterdamse leven in de lagere maatschappelijke regionen.

Wie geïnteresseerd is in de rol van het geld in dat leven – en u als Vrienden van het Geldmuseum bent dat vast – wordt door *De Jordaan* niet teleurgesteld. Diverse schrijnende passages gaan vooral over het gebrek aan geld en over de manier waarop de Amsterdamse kleine luiden probeerden hieraan het hoofd te bieden.

Voordat ik met u een goede honderd jaar terugga in de tijd wil ik even uw aandacht vragen voor wat ik heel voorzichtig mijn eigen 'toko' in het Geldmuseum noem. In een artikel in de laatste Vrienden-

---

1. *The New Encyclopædia Britannica. Micropædia*. Deel 9 (15e druk; Londen enz. 1993) 854.

2. G. Stuiveling, *Een eeuw Nederlandse letteren* (Amsterdam 1958) 177-178.

nieuwsbrief presenteer ik me als redacteur van het GeldcultureelCafé.³ Het GeldcultureelCafé is een belangrijke activiteit van het museum. U – ik wil dat hier met nadruk stellen – bent van harte welkom bij alle afleveringen van dit evenement die nog gaan komen.

Maar ik breng het GeldcultureelCafé ook om een andere reden ter sprake. Afgelopen juni ben ik in het Café begonnen met een reeks causerieën over romans waarin een met geld verband houdend thema wordt uitgewerkt, de reeks *Geld in fictie*. In dit kader zijn al twee causerieën de revue gepasseerd.⁴ Die twee verhalen verschijnen binnenkort op de website van het museum, zodat u er alsnog kennis van kunt nemen. Mijn praatje van vanmorgen is op te vatten als *Geld in fictie* deel drie. Dit wordt ook gepubliceerd op www.geldmuseum.nl.

Querido's *De Jordaan* verscheen in 1912. Het boek was het eerste deel van een romancyclus over het Amsterdamse volksleven, die uit vier delen kwam te bestaan. In 1915 volgde het tweede deel, *Van Nes en Zeedijk*, en in 1922 het derde, *Manus Peet*. Het laatste deel, *Mooie Karel*, zag in 1925 het licht.

De cyclus was een kaskraker. Ook van *De Jordaan*, het eerste deel, vielen de exemplaren niet aan te slepen. De roman beleefde dan ook vele drukken. Het is mij niet gelukt een eerste druk op de kop te tikken. Voor de causerie van vanmorgen nam ik mijn toevlucht tot de elfde herziene druk, die in 1920 verschenen moet zijn.

De Jordaan is vooral het verhaal van de winkelierster Neel Scheendert en haar tweede man Stijn Burk. Stijn handelt, als het seizoen loopt, in vis. Na het seizoen is hij sjouwerman op de suikerfabriek. Voor zo lang het duurt, want het sjouwwerk is steeds ook maar tijdelijk. Zit het erop, dan is Stijn werkloos tot hij weer als viskoper zijn geluk kan beproeven. Stijn is geregeld aan de drank. Gewelddadigheid is in huize Burk dan een vaak gezien tafereel.

Als we het stel leren kennen is Neels tiende kind op komst. Haar zes jongste kinderen zijn van Stijn Burk. De oudste drie heeft ze van haar eerste man, de aan tbc gestorven Jan Gronjee. Met Gronjee, een diamantslijper met geld op de bank dankzij ruime verdiensten, heeft Neel een voorspoedig leven geleid. Daarover worden we geïnformeerd in het derde hoofdstuk van *De Jordaan*, het meest geslaagde deel van de roman.

Goede tijden dus met Jan Gronjee. Na zijn dood breken de slechte tijden aan, al lijkt het eerst nog mee te vallen. De diamantslijper is begraven. Op zijn spaarbankboekje staan nog honderd gulden. Neel brengt haar sieraden naar de lommerd en verkoopt haar meubels. Dan is er geld genoeg om een winkeltje over te nemen, waarin ze van alles verkoopt: petroleum, stoffers, potlood, bikzand, snoepgoed, boenders, turven. Door veel overwerk verdient ze wat, maar op den duur is de concurrentiestrijd met naburige neringdoenden niet vol te houden. Ze ontmoet de viskoper Stijn

---

3. Gerard Borst, 'Het GeldcultureelCafé', *Nieuwsbrief Stichting Vrienden van het Geldmuseum* 10 (2007) 1, 9-10.

4. "'Moordenaars uit Chicago'. De anti-geldtirades van Orwells romanheld Gordon Comstock'; 'Respectabel staatsbedrijf uitgekleeft. De scheve schaats van Boudewijn van Houtens romanheld Emile van Dommelen'.

Burk, van wie ze zwanger raakt en met wie ze hals over kop trouwt. Het winkeltje moet worden opgegeven. Ik citeer:⁵

Toen ze trouwden zat Stijn net in de suiker. Maar na vijf winter-zware weken stond voor zijn ploeg de boel stop. Neel was zwanger en Stijn werkeloos. Uit het winkeltje waren ze vertrokken, bij gebrek aan waar en crediet. Ze scharrelde met haar hele zoodje naar een derde-achterkamer.

De neergang is onafwendbaar; Neel en de haren zakken weg in een poel van ellende. Opnieuw een citaat:⁶

Ze was verbitterd op ieder ding, omdat ze gebrek leed, haar kinderen hongerden, ze zelf vervuilde in haar armoe-zooi en in Stijn alleen een man had die dronk. Stijns familie bracht geen spog water bij, schoon vermompeld werd dat de oude Burk wel twintigduizend gulden, aan baar geld, onder zijn bed had opgestapeld liggen.

De welstand van de oude Burk breekt Neel op als zij na de bevalling van Stijns kind bij de stad aanklopt om financiële bijstand. Die wordt haar geweigerd. 'Stijns familie heeft geld,' luidt een van de argumenten.

Misère troef: Neel is de winkel kwijt en Stijn kan geen vis meer inkopen. Maar ten slotte weet het gezin zich toch weer uit het moeras omhoog te trekken. Neel ontmoet een vrouw die geld op afbetaling leent. Die vrouw⁷

was wel genegen haar bij te springen, tegen hoge rente en aflossing. Met nieuwen moed had Neel nu een week-woningtje gehuurd in een dwarsstraat, waar ze garnalen- en paling-kraampje kon houden en 's winters vischbakken. Tegen een schandelijke woekerrente had ze 'poen' losgekregen voor Stijns visch-inkoop, voor manden en wat kraampjes-planken.

De geldschietster is de weekvrouw Tonie, het 'sluwe, wreede wijf', schrijft Querido, 'van Hannes Draaibord'. Deze Tonie legt Neel en Stijn het wurgkoord rond de hals. Iedere week betaalt Stijn van het geleende bedrag tien gulden af. 'Op zijn Jordaansch,' aldus Querido,⁸

Op zijn Jordaansch. Dat was dan twaalf gulden, terwijl beschouwd als tien. Dan had hij iedere maand vijf gulden voor de goeiigheid van 't leenen zelf moeten geven, en dan voor 't heele bedrag nog honderd procent rente zolang 't uitstond. Zoo werden ze als ventertjes en negocianten door sluw-zich-verrijkende weekvrouwen en woekerende geldschietsters, door eigen klassegenooten uitgemergeld; door het pezigste egoïsme en de laagste winzuchtigheid leeggerst. Met uitgepuilde oogen van hebzucht stonden de woekeraars op de loer, iedere week wachtend op hun termijn, onvermurwbaar en dreigend-met-'t ergste, afbreking van steun, als er niet precies termijn-bedrag en óverbedrag gestort werd.

De woekerprocenten kosten Neel en Stijn de kop. Met de garnalen- en palingkraam is het spoedig gebeurd. Het gezin raakt opnieuw aan lager wal. Er breken jaren aan, zoals Querido schrijft, 'van naargeestig getob in krotten, boven en beneden, in donkere gangetjes en achteruitjes'.⁹

---

5. Is. Querido, *De Jordaan* (11e herz. ed. 1912; Amsterdam ca. 1920) 126.

6. *Ibidem*, 127.

7. *Ibidem*, 133.

8. *Ibidem*, 134.

9. *Ibidem*, 140-141.

Goed, dames en heren, ik laat Neel en Stijn nu aan hun lot over. Wees niet bang, het is maar voor even. Straks zullen we zien hoe het die twee verder verging. Eerst wil ik met u stilstaan bij de vraag naar de werkwijze van hun schepper. Hoe was Querido's boek tot stand gekomen? *De Jordaan* was fictie, geen twijfel aan, maar er is alle reden om aan te nemen dat het daarin beschreven sociale wel en wee behoorlijk 'werkelijkheidsadequaat' was – ik hoop dat u mij het sociologenjargon vergeeft. Toen hij *De Jordaan* aan het begin van de twintigste eeuw voorbereidde, paste Querido in feite de methode toe die later in die eeuw tot de bagage ging behoren van cultureel-antropologen, de methode van de participerende observatie. Hij zocht de Amsterdamse Jordaners op in hun eigen omgeving. Hij wilde in de Jordaan inburgeren, betrok er kleine woningen, huurde er kamertjes, bestudeerde het marktlevens en het nachtlevens. Citaat uit een vroeg-twintigste-eeuws tijdschrift:¹⁰

Geen in de Jordaan uitgeoefend beroep bleef Querido vreemd. Vermomd zwierf hij in de volksbuurt rond. Hij maakte er kennis met ongedierte en met de vuisten van vechtersbazen. Maar zijn viool bewees hem goede diensten, want dikwijls nam hij ze op zijn omzwervingen mee, om het volk te lokken, er aanraking mee te krijgen, hun leven te kunnen meeleven, hun vertrouwen te winnen.

Zelf sprak Querido in dit verband van de 'documenteële' methode. Naar eigen zeggen bereidde hij zich op deze manier voor om sociale toestanden te leren kennen, die hij voor boeken als *De Jordaan* nodig had en die je volgens hem niet kon verzinnen.¹¹

Voor wie meer wil weten over Querido als 'participerende observant' heb ik een aanrader. In 1931 verscheen de bundel *Mijn zwerftochten door Jordaan en donker Amsterdam*. Hierin blikt de auteur terug op zijn Jordaanse jaren, op zijn leven als 'een arme onder de armen, een mislukte onder de mislukten'. Nog altijd leesbaar. Luchtiger dan de roman.

Met *Mijn zwerftochten* moet ik u nog een paar minuten lastigvallen. Het boek bevat namelijk een behartenswaardige passage over het geldschieten door weekvrouwen, de kredietverschaffing waarvan we daarnet Neel en Stijn het slachtoffer zagen worden. Dit fenomeen behoort volgens de schrijver tot het meest tragische, het meest huiveringwekkende wat hij in de Jordaan is tegengekomen.

Bij wat nu volgt moet u bedenken dat *Mijn zwerftochten* van 1931 is en dat er kennelijk sinds het begin van de eeuw – de periode waarin Querido's roman speelt – nog niets was veranderd.

De auteur begint met een vaststelling: heeft een Jordaanse man of vrouw voor een handeltje geld nodig, dan klopt hij of zij het liefste aan bij een week- of leenvrouw uit de buurt. Een verschrikking, vindt Querido, want deze voorkeur brengt de leners vaak in de hachelijkste posities. Een weekvrouw in de Jordaan, stelt de schrijver,¹²

Een weekvrouw in de Jordaan, het is een feit, geeft haar geld zonder eenige rechtstreeksche zekerheid het ooit terug te zullen krijgen. Er wordt geen schuldbekentenis geschreven en de sommetjes, in termijnen afbetaald, zijn maar los op een papiertje neegekrabbeld. En ondanks het niet-aanwezig zijn van een schuldbekentenis, weet de leenvrouw een geweldige macht uit te oefenen over den leener. Zij dekt zich op allerlei wijzen: door onmiddellijk van de geleende som

---

10. *De Hollandsche Revue* 25 (1920) 144.

11. *Algemeen Handelsblad*, 5 augustus 1932.

12. Is. Querido, *Mijn zwerftochten door Jordaan en donker Amsterdam* (Amsterdam 1931) 105-106.

een bedrag in mindering af te trekken (zeg b.v. van honderd gulden onmiddellijk tien) en dan toch te doen alsof er honderd gulden zijn geleend. Zij geeft dus al dadelijk in plaats van honderd, negentig gulden; doch honderd gulden moeten terug betaald worden, laten wij zeggen met vijf gulden per week. Op deze honderd gulden wordt een winst gemaakt vaak van twee- tot driehonderd procent.

Met gebalde vuist windt Querido zich hierover op, in nagenoeg dezelfde bewoordingen als in de roman. En aan zijn toon is te merken dat hij een SDAP-achtergrond heeft. Woekerende geldschietters, gedreven door de laagste winzucht, die hun eigen klassegenoten jammerlijk uitmergelen! Querido:¹³

Er zijn hartverscheurende staaltjes te geven van de onbarmhartigheid der woekeraars, die iedere week, onvermurwbaar, wachten op hun termijn en dreigen met het ergste (afbreking van verder geld-voorschieten) als niet precies termijn-bedrag en over-bedrag gestort worden. Het is de bloedigste uitbuiting mij bekend.

Querido noemt het lenen bij weekvrouwen een vorm van zelf-voor-de-gek-houderij. Desondanks heeft het een eigenaardige bekooring. De leners zijn het zich waarschijnlijk zelfs niet eens bewust dat ze zichzelf misleiden. Citaat:¹⁴

Als een Jordaner tweehonderd gulden te leen krijgt, al wordt hem daarvan maar honderdtachtig uitbetaald, dan heeft hij in ieder geval deze honderdtachtig gulden in zijn bezit. Hij kan met dit bedrag wel waar of handel koopen en tegelijkertijd ermee verdienen, maar ook evenzeer verliezen. Het verleidelijke en lokkende zit hem in het feit, dat hij van het inéén uitgekeerde bedrag slechts kleine gedeeltetjes per week hoeft terug te betalen. Hij rekent dan op de mogelijkheid van de weekverdienste en tegelijkertijd meent hij wel iedere week het termijntje te kunnen aflossen.

Maar dat, vervolgt de auteur, is vaak fout gedacht. En dan is juist het gemak waarmee het geld verkregen werd, een enorm gevaar. Even een tegenslag in zaken, en hup, daar gaat een deel van het handelskapitaaltje. Querido:¹⁵

Wanneer er niet ontvangen wordt, moét het handelsgeld wel dienst doen voor persoonlijk onderhoud. Op tweeërlei wijze schiet de leener dan zijn geld in: door rechtstreeksch verlies aan zijn waar en, bij gebrek aan verdienste, door het opteren van handelsgeld voor huishoudelijke doeleinden. Nu werkt hij zich al dieper en dieper in den knoei. Want de weekvrouw komt prompt iedere acht dagen om haar termijn. Kán de termijn niet betaald worden, dan gaat de rente toch door, een rente-afbetaling zoo groot bijna als het termijn; hij of zij krijgt dan wel uitstel van betaling, maar niét van de rente; die moét er zijn. Is die er niét dan krijgen zij eerst de herrie, het schandaal, het bekendmaken aan de hele buurt. Doch dan, later, als de negotiant weer eens op zijn hevigst verlegen is, een weigering en volslagen uitstooting. Hij kan dan nimmer meer op hulp rekenen, want hij is in gebreke gebleven de termijn-aflossing der rente te betalen. Deze wraak komt met een verpletterende kracht neer op het hoofd van handelaar of handelaarster. Zij kunnen er alleen aan ontkomen, als zij, op welke wijze dan ook, de rentebetaling nog nakomen.

De taferelen zijn vaak hartverscheurend, aldus de sociaal voelende Querido. Hij schrijft Jordaners in de vreselijkste wanhoop te hebben ontmoet,¹⁶

levende onder dien moordende druk van termijn-aflossing en rente-betaling. Ik heb ze ontmoet, bij wie iedere lust tot arbeid uitdoofde; die zich opgejaagde prooi voelden en die niets anders meer

---

13. Ibidem, 106.

14. Ibidem, 106-107.

15. Ibidem, 107-108.

16. Ibidem, 108.

wisten, dan dat zij leefden voor termijn en rente. Het verleidelijk-groote sommetje en het crediet dat zij kregen, heeft ze tot den ondergang gesleurd.

Ten hemel schreiende uitzuigerij – Querido kan het, aan het eind gekomen van zijn betoog over de woekerende weekvrouwen, niet anders zeggen.

En Querido's schepselen Neel en Stijn Burk – geef toe: de vraag brandt u op de lippen – wat lag er voor déze Jordaners in het verschiet?

In de allerbelabberdste omstandigheden liet ik het stel achter. Immers, ten prooi gevallen aan de woekerprocenten van leenvrouw Tonie, het sluwe, wrede wijf van Hannes Draaibord, waren Neel en Stijn veroordeeld tot een leven 'van naargeestig getob in krotten, boven en beneden, in donkere gangetjes en achteruitjes'. Maar het boek *De Jordaan* loopt betrekkelijk goed af. Dankzij de financiële steun van collega's van haar gestorven eerste man, de diamantslijper Jan Gronjee, kan Neel uiteindelijk een nieuwe nering beginnen van kruidenierswaren, sigaren en tabak. Het is altijd en eeuwig passen en meten, een paar keer nog knelt de greep van weekvrouw Tonie, maar het winkeltje overleeft. Is hij niet werkloos, dan handelt Stijn in vis of versjouwt hij zware balen in en bij de suikerfabriek. De verleiding van de drank wordt niet altijd weerstaan. En thuis moeten geregeld rake klappen worden uitgedeeld. *Business as usual*, zeg maar. De roman eindigt ermee dat Neel bevalt van haar tiende kind. Er zijn complicaties, maar moeder en zoon komen er doorheen.

Ik rond af. In een klein half uur liet ik u zien wat geld honderd jaar geleden met Jordaners deed. Of nee, ik moet zeggen: gebrek aan geld. Want er was toen veel leed onder de mensen.

UTRECHT, 7 november 2007

Reageren?

g.borst@geldmuseum.nl